

ПРАВОВІДНОСИНИ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОРОЗУМІННЯ

У статті проаналізовано проблеми розуміння права в рамках соціологічної концепції та ролі правовідносин у ній. Актуальність цієї теми зумовлено тим, що у правовій науці на сьогодні не вироблено єдиної позиції стосовно розуміння права, його природи, структури, мети, співвідношення з іншими соціальними регуляторами. Соціологічна концепція намагається подолати негативні моменти інших найпопулярніших підходів до праворозуміння – природно-правового та позитивістського. Основною властивістю права згідно з поглядами представників соціологічної юриспруденції є реальність права. Право досліджується не лише з позиції, яким воно має бути згідно з чіткою правосвідомістю чи з якими нормативно закріпленими приписами законодавства, а з погляду реального функціонування в соціумі. Проблеми є надзвичайно важливими в теперішній час, оскільки Україна переживає період поступового переходу від одних ідеологічних та наукових засад до інших. Відповідно, необхідно досліджувати вихідні теоретико-філософські категорії, однією з яких є праворозуміння.

Ключові слова: тип розуміння права, соціологічна юриспруденція, реалізм, інструменталізм, інтерсуб'єктивність.

Право є складним і багатогранним явищем. Здавна людство намагалося знайти відповідь на питання «що таке право?», проте такі пошуки активно тривають і сьогодні. Проблема розуміння права тісно пов'язана з історією, традиціями та культурою того чи того народу, його ментальністю, стилем юридичного мислення тощо. Різні історичні, культурні, соціальні контексти створюють суттєві відмінності у підходах до праворозуміння, що унеможлиблює формування якогось єдиного, системного уявлення про явище. Видається, що жодні конкретні цілісні визначення, концепції, теорії, взяті окремо, не дадуть нам чітко й повно зрозуміти, що є правом, і постануть доволі однобічними та неповними.

На сьогодні існує багато юридичних шкіл, яким притаманні свої концепції праворозуміння. Проте, незважаючи на таке різноманіття, варто виділити найбільш загальні, типові теоретичні уявлення про явище права.

Взагалі, тип праворозуміння можна визначити як зумовлений світоглядною позицією суб'єкта, який пізнає, образ права, що відображає найбільш суттєві, відповідно до цієї позиції, ознаки права [1, с. 14]. Можна виділяти різні підстави для класифікації типів праворозуміння, а єдиного підходу, звісно ж, відшукати не вдасться. Хтось з учених виділяє окремі теорії, концепції,

школи праворозуміння у типи, інші розглядають основні типи, в рамках яких формуються школи, що іноді запозичують деякі ідеї інших типів. Для теорії права як базисної юридичної науки вихідне і визначальне значення має покладений в її основу саме той чи той тип розуміння права. Він визначає парадигму (смыслову модель, взірець) пізнання правових і державних явищ.

Якщо виходити з позиції українського історичного, соціального та культурного простору, то найбільш зваженою видається така класифікація типів праворозуміння: 1) природно-правовий (юснатуралізм); 2) позитивістський (легістський, етатистський, нормативістський); 3) соціологічний. В основі цієї типології лежить юридико-світоглядний критерій (залежно від того, що є вихідним у розумінні права – наддержавно-природне, державне чи реально-життєве). Такий підхід є найпоширенішим не лише нині, а й у попередні півтора століття. Більше того, видається, що він зберігатиме свої панівні позиції і в найближчій історичній перспективі [2, с. 33]. На нашу думку, такому поділу на типи відповідають форми існування правової матерії: 1) ідеали та ідеї про право; 2) правові норми, тобто загальнообов'язкові правила поведінки в суспільстві; 3) суспільні відносини, що зумовлюють правові норми та опиняються під їхнім впливом.

Соціологічна концепція праворозуміння є предметом зацікавлення цієї роботи. Взагалі, соціологія права вивчає право й суспільство, виявляючи закономірності їх взаємопов'язаного виникнення, розвитку та функціонування, опосередковані дії таких закономірностей з урахуванням випадковостей. Доводячи, що право є результатом й інструментом соціальної самоорганізації, а не лише діяльності держави, підхід зосереджується на вивченні «живого права», «права в дії», «правової емпірики». Якщо філософія права, зазвичай, вказує на те, яким має бути право, правова догматика (етатизм) – на те, яким є, так би мовити, «право в книгах», у законах, то соціологія права – на те, яким воно є в реальній дійсності. Філософ І. Ільїн зазначав, що саме живі відносини між людьми роблять право можливим, а в актах визнання здійснюється конституювання людини як правоздатного суб'єкта [3, с. 261]. Отже, аксіологічну проблематику соціологічного типу праворозуміння також слід шукати в реальному житті, проте не в нормах, як у юридичному позитивізмі, а у правовідносинах.

Право не зводиться до закону, а у своїй дії дає уявлення про зміст правового регулювання, його кінцеві цілі. В першу чергу ці риси отримують прояв у правових суспільних відносинах, правовій поведінці. Саме на основі вивчення дії права виникли ідеї про розширення предмета праворозуміння шляхом дослідження всього механізму правового регулювання, всієї правової системи, а не одних лише правових норм. На нашу думку, позитивним моментом соціологічного підходу до розуміння права є прагнення пізнати право в дії, у процесі функціонування. При цьому право розглядають як інструмент соціального перетворення, засіб досягнення згоди між інтересами різних соціальних груп.

Завдання та інтереси суспільства – ось основні цілі, навколо яких обертається проблематика соціологічної концепції. Практична сторона та емпіричний досвід допомагають отримати уявлення про справжній регулятивний інструмент для суспільних відносин, яким виступає право. Західні філософські теорії дають соціологічні визначення права, в яких проголошують примат суцього над належним, реального над нормативним. Визначальними моментами для права стають соціальні інститути та явища: потреби, цілі, інтереси (юриспруденція інтересів); рішення, договори, вироки (юридичний реалізм); почуття, емоції, інтуїція (психологічні теорії); процеси,

механізми, інструменти (юридична інженерія). Характерною рисою всіх зазначених підходів є те, що їх дослідження є можливим за допомогою методів соціологічного вимірювання [4, с. 9–25].

Корені соціологічного типу праворозуміння можна знайти в концепції представників німецької історичної школи права Г. Гуго, Ф. К. Савіні, Г. Ф. Пухта. Вони виводили право з народних звичаїв, заперечуючи примат волі законодавця, який не породжує право, а лише закріплює наявне. Право вважалося відображенням суспільних відносин, воно народжується, діє, змінюється та вмирає разом з ними. Вказані науковці проводили розмежування між правом, установленим владою, та живим народним правом – безпосереднім змістом колективної правосвідомості народу [5, с. 305].

Незважаючи на те, що засади концепції були закладені європейськими вченими [6, с. 99–104], розвинулась вона на американському континенті – у вигляді соціологічної юриспруденції [7, с. 137]. Тому не дарма провідна роль у визначенні того, що ж є правом, а що ні, належить суду. На нашу думку, позиція сформувалась під впливом бурхливого розвитку соціології в XIX–XX ст. та значної історичної ролі судової гілки влади в англосаксонській правовій системі.

Сьогодні ж соціологічний підхід представлений, здебільшого, двома потужними течіями: реалізму та інструменталізму. Концепція реалізму, до авторів якої можна віднести К. Левелліна, Дж. Френка та Н. Кардозо, намагається дослідити оцінку цінності права як ефективного регулятора суспільних відносин через практику вирішення спорів. Згідно з їхніми поглядами, право залишається абстракцією до того моменту, поки не знайде своє виявлення у вирішенні конкретної справи. Лише після цього можливе виникнення в індивіда суб'єктивного права [8, с. 15–18].

Інструментальна концепція робить акцент на соціальній цінності права, що полягає у забезпеченні як порядку у відносинах, так і правопорядку в суспільстві загалом завдяки дії права як ефективного інструменту регулювання відносин. Засновник теорії Р. Паунд тлумачить право як головний інструмент соціального контролю, метою якого є забезпечення компромісу суспільних інтересів [6, с. 106–108].

Для соціологічного підходу, мабуть, головною ознакою права є його реальність у визначенні поведінки осіб, їхніх прав та обов'язків

[9, с. 88–93]. Усі норми втілюються в суспільних відносинах, точніше, норми обов'язково породжуються реальними відносинами. Тому спочатку виникають відносини, які поступово виділяють норму дії, правило поведінки в такій ситуації, яка стає правовою нормою. «Книжне» право, як і «абсолютні», «вічні» цінності, часто є «мертвим», воно не справляє впливу на суспільні відносини, а тому є позбавленим основної своєї функції – регулювання. Такому праву немає чого регулювати, тому воно просто перестає бути правом. На нашу думку, проблема первинності відносин або норм заслуговує на увагу та потребує глибоких теоретичних розробок, які на сьогодні представлені доволі слабо.

Соціологічний підхід до розуміння права можна виразити у формулі «право – це насамперед саме суспільне життя». Правові норми держави, на думку прихильників соціологічного напрямку в теорії права, – це лише частина права. Поряд із ними існує «живе право», що є фактичними правовідносинами, які діють у суспільстві. Представники цієї концепції наголошують на необхідності вивчення реального порядку – самого процесу дії права в соціумі, а не «сухих» правових норм. Ефективне та адекватне застосування правових норм у суспільних відносинах вимагає гнучкості та динамічності правил поведінки.

Акцентуючи увагу на вивченні соціальних коренів права і його дієвої сторони, представники соціологічного підходу намагаються осягнути право як дієвий момент реального суспільного життя. Видається слушною думка Л. Явича, який стверджує, що «правові норми мертві, нежиттєві, не становлять дієвого права, якщо за певних умов не можуть бути здійсненими у фактичній поведінці людей» [10, с. 24].

Для соціологічної теорії характерне виділення правовідносин як основних, найбільш суттєвих елементів права. Взагалі, їх можна визначити як вид суспільних відносин, що виникають на основі права і учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [2, с. 226]. Виділяють матеріальний зміст правовідносин та юридичний. Першим вважають фактичну поведінку (діяльність і бездіяльність), яку управлена особа може, а зобов'язана повинна здійснити [11, с. 112], а другим – права та юридичні обов'язки суб'єктів.

Можна погодитися з С. Максимовим, який називає найскладнішим аспектом правової реаль-

ності світ соціальних взаємодій. По суті, іншими словами, це і є правовідносини. Вони виражають таку стадію здійснення права, як правореалізація. Саме соціальні суб'єкти – люди та соціальні об'єднання, є важелями, завдяки яким ідея права знаходить своє здійснення та впливає на життя. Здійснення права науковець вважає його результируючою характеристикою, що може бути вираженою категорією правопорядку. На цьому рівні право як належне переходить у суще, правове життя стає моментом соціального життя. Це вища, найбільш конкретна форма буття права, що означає втрату його власного способу буття і продовження життя в іншому вигляді [12, с. 259–260].

Німецький учений А. Кауфман зазначає, що право не міститься у нормах та абстрактних схемах для правильних дій, а воно саме є правильною дією та правильним рішенням у конкретній ситуації [13, с. 131]. Він вводить поняття «персони» як людини у праві. «Персона» є сукупністю всіх правовідносин, учасником яких вона є [14, с. 122]. Отже, буття права здійснюється у взаємовідносинах персон і не існує поза ними. Автор зазначає, що персона – це не суб'єкт і не об'єкт, не певний стан, а навпаки, це подія, дія. Відповідно, право не є простою сукупністю правил: воно «відбувається» у персональних «відносинах». Воно входить в екзистенцію в онтологічному сенсі лише через діяння. Статус осіб як персон із необхідністю зумовлює їх взаємне визнання. Персони конституують одна одну в актах взаємовизнання, які мають місце за всякого фактичного «вступу у правовідносини». Тому відносини можна вважати правовими тоді, коли відбувається згадане взаємне зустрічне визнання персон [15, с. 325–326].

Значення правовідносин у контексті праворозуміння допомагає розкрити філософська категорія інтерсуб'єктивності. Її авторство належить філософу Е. Гуссерлю. Інтерсуб'єктивність є одночасно процесом і результатом взаємодії суб'єктів, це специфічна, особлива спільність між суб'єктами якоїсь діяльності, сфера спільних для суб'єктів значень та смислів. Концепція намагається подолати протиставлення об'єкта та суб'єкта, що нерідко зустрічається у класичній філософії. Принцип інтерсуб'єктивності означає, що сенс права не міститься лише на одному рівні буття, як-от правосвідомість чи соціальне життя, а розкривається у взаємодії необмеженої кількості суб'єктів (полісуб'єкта). Такий кут зору дає змогу розкрити право в процесі

конкретних правовідносин, у які вступає вказаний полісуб'єкт.

Н. Н. Алексєєв також розглядає правовідносини крізь призму інтерсуб'єктивності. Він стверджує, що один з основних законів діалектики – єдність та боротьба протилежностей – стосовно суб'єктивних прав та обов'язків може бути реалізований виключно через взаємодію суб'єктів, їх спілкування, а, отже, їх правовідносини. На думку вченого, неможливо вивести права з обов'язків чи навпаки, це два «самостійні модуси». Цей факт зумовлюється природою правового зв'язку, а саме його двостороннім характером [16, с. 127–129]. «Уявне право, – писав він, – не є право реальне, реальне право ми спостерігаємо тільки тоді, коли реальна структура права отримує деяке соціальне втілення» [16, с. 178].

Підкреслюючи очевидний соціальний характер права, Б. Кістяківський стверджував, що сутність правових норм полягає не в їх внутрішній цінності, а в тому, що ці норми постійно здійснюються в житті. Право вчений розглядав як соціальний факт [18, с. 23–32]. Розуміння права як соціального факту уточнюється у зіставленні зі станом аномії, притаманний певним періодам суспільства. Аномія – стан системи, для якого характерна відсутність загальноприйнятих цінностей і норм як універсальних регуляторів соціальної поведінки людей. Стан аномії супроводжується станом «змін цінностей», котрий привносить нові норми поведінки, співжиття, які можуть трансформувати й правову систему.

Багато уваги Б. Кістяківський приділяє соціологічному аналізу права, наголошуючи на винятковій цінності права для практичного життя людей. Він зосереджує увагу на етичних та культурних цінностях як двох сферах, в яких зосереджується право: «Будь-яка ідея права повинна бути піддана розгляду головним чином з точки зору її значущості та цінності. Тому й нормативне поняття права визначає значущість і цінність права. Але саме значущість права, що не є сама емпірично даною реальністю, свідчить про справжню реальність права, подібно до того як закони природи, самі по собі не існуючи, визначають все, що існує в природі. Таким чином, нормативне поняття права, з одного боку, впирається у сферу чистих етичних цінностей, з іншого, – воно корениться в культурних благах громадськості» [18, с. 188–189].

Соціологічне праворозуміння є деідеологізованим, але має низку проблем із позицій інших підходів. Зокрема, закріплення норми, що склалася в суспільстві, може дійти до абсурду, оскільки в суспільному житті багато негативних явищ, які є надзвичайно поширеними. Тобто, якщо дати такій концепції волю, то закріплювати доведеться речі, що вважатимуться несправедливими. Наприклад, сучасна тотальна корупція в суспільстві в деяких сферах «регулює» більшість суспільних відносин. Тому вимога дати хабар, якщо вона «реально» регулює якусь сторону людської життєдіяльності, може вважатися правом і не отримувати негативної оцінки, оскільки протиправність хабарництва є «мертвою» нормою.

Ще одним недоліком соціологічної концепції прийнято вважати недостатню увагу до такої властивості права, як нормативність. Видається, що її значення підхід якщо не нівелює, то значно применшує. Якщо ж говорити про суспільні відносини, то не завжди можливо коректно визначити область права у них. Чітких рамок правових відносин немає, тому доволі складно провести розмежування між ними та етичними, політичними, економічними тощо відносинами.

Тотальна «соціологізація» праворозуміння може перерости в анархію, оскільки людській природі властиві негативні риси, недоліки, вади тощо, тому ціннісний критерій є часто необхідним для створення норми. Звичайно, сучасний розвиток, навіть деталізація, нормативно-правової бази зумовлюють виникнення великої кількості правил, що ґрунтуються на доцільності, економічності, зручності, технічних умовах, тому ідеологічний підхід до них застосувати просто неможливо. Наприклад, якась інструкція певного державного органу про порядок ведення внутрішньої документації навряд чи може бути оцінена з позиції справедливості, рівності, добра і зла.

Таким чином, розглядаючи право як правовідносини, ми доходимо висновку про цінність їх гнучкості та динамізму. Ці якості дають можливість простежити не лише формальну сторону закону, а і його зміст, кінцеві цілі. Ключовою властивістю відносин у сфері права є реальність, що дає можливість уникати та відсіювати «мертві» норми та застарілі, архаїчні ідеї. Соціологічний тип праворозуміння дає можливість простежити право в дії, у процесі свого функціонування, а мета такої дії – забезпечити задоволення інтересів соціуму.

Список використаної літератури

1. Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. І. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.
2. Загальна теорія права : підруч. / за заг. ред. М. І. Козюбри. – Київ : Ваіте, 2016. – 392 с.
3. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Соч. : в 2 т. – Москва : Медиум, 1993. – Т. 1 : Философия права. Нравственная философия. – 466 с.
4. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г. В. Мальцев. – Москва : Прометей, 1999. – 419 с.
5. Гурвич Г. Д. Философия и социология права. Избр. соч. / Г. Д. Гурвич. – Санкт-Петербург, 2004. – 845 с.
6. Алаіс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права / С. І. Алаіс. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 210 с.
7. Юридична енциклопедія в 6-ти томах / під ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 4.
8. Ковальчук О. М. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння / О. М. Ковальчук, В. О. Хаврук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 15–18.
9. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. – Санкт-Петербург : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. – 864 с.
10. Явич Л. С. Общая теория права. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1976. – 286 с.
11. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – Москва : Юридическая литература, 1982. – Т. 2. – 360 с.
12. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення / С. І. Максимов. – Харків : Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2002. – 405 с.
13. Kaufmann A. Rechtsphilosophieim Wandel: Stationeneines Weges / A. Kaufmann. – Frankfurt a. M. : Athenäum, 1972. – XVI, 395 s.
14. Kaufmann A. Preliminary Remarkson a Legal Logic and Ontology of Relations / A. Kaufmann // Law, Interpretationand Reality. – Dordrecht, 1990. – 461 p.
15. Стовба О. В. Філософія права Артура Кауфмана: у пошуках «третього шляху» / О. В. Стовба // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 322–328.
16. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – Санкт-Петербург : Юрид. ин-т, 1998. – 216 с.
17. Бігун В. С. Антропология, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння / В. С. Бігун // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 4. – С. 23–32.
18. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский ; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – Санкт-Петербург : РХГИ, 1999. – 800 с.

Ihor Kravtsov

LEGAL RELATIONS AS A KEY ELEMENT OF SOCIOLOGICAL CONCEPT OF LEGAL CONSCIOUSNESS

The article analyzes the problems of understanding law within the framework of the sociological concept and the role of legal relations in it. The urgency of this topic is based on the fact that in the legal science today there is no single position regarding the understanding of law, its nature, structure, purpose, relations with other social regulators. The sociological concept tries to overcome the negative aspects of other most popular approaches to legal consciousness: natural law and legal positivism. The main attribute of law, in accordance with the views of sociological jurisprudence representatives, is the reality of law. The law is explored not only from the position that it should be according to someone's legal consciousness or with some normatively enforced legal requirements, but from the point of view of real functioning in society. The interests and the tasks of society are the main aims of sociological jurisprudence. The legal relationship is considered the central element of the whole legal system. Such philosophical category as intersubjectivity helps us to discover the meaning of legal relationship regarding legal consciousness. The principle of intersubjectivity means that the sense of law is covered under communication of different subjects. Of course, each concept has its negative sides. Most scientists highlight the facts that sociological jurisprudence plays down the significance of normativity. Such uncontrolled freedom can lead to anarchy and misuse. So, we need to find the proper balance between strict written rules, bright ideas, basic principles, and real communication between people. These problems are extremely important at the present time, as Ukraine is experiencing a period of gradual transition from one kind of ideological and scientific foundations to another. Accordingly, it is necessary to explore the output theoretical and philosophical categories, one of which is the legal understanding.

Keywords: type of legal consciousness, sociological jurisprudence, realism, instrumentalism, intersubjectivity.

Матеріал надійшов 31.08.2018